

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-06

УДК 314.745.23:316.65

ДОСВІД ВИМУШЕНОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ
ДОСЛІДЖЕННІ: ЕВРИСТИЧНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Малес Людмила Володимирівна – докторка соціологічних наук, професорка, професорка факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка 01601, Київ, вул. Володимирська, 64/13, e-mail: mlv_ua@knu.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8025-6019>

У статті розглядаються проблеми соціологічного вивчення досвіду вимушених переміщень населення України, актуалізованих російською збройною агресією проти України, яка триває з 2014 року. Наголошується, що внаслідок російсько-української війни мільйони українців та українців стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО), переїхали жити в інший регіон України або виїхали за кордон, що робить цю вразливу соціальну групу надзвичайно значною, аби залишатися «сліпою плямою» вітчизняної соціології. Підкреслюється, що метою публікації є обґрунтування необхідності системного осмислення досвіду вимушеного переміщення не лише як об'єкта спеціалізованих соціологічних досліджень чи методологічного виклику для репрезентативності, але й як важливого виміру процесів структурування сучасного українського суспільства. Презентуються наявні дослідницькі підходи до наукового аналізу обраної проблематики, зокрема, цільові соціологічні студії, що спрямовані на вивчення можливостей, проблем, перспектив та наслідків адаптації ВПО до нових умов проживання, а також загальнонаціональні дослідження стратегій виключення чи інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціокультурне середовище приймаючої сторони. Доводиться, що емпіричні дослідження досвіду вимушеного переміщення, аналіз та інтерпретація їхніх результатів, розроблені на цій основі рекомендації органам влади різного рівня, освітнім та іншим установам можуть суттєво впливати на поліпшення процесів адаптації та інтеграції ВПО у суспільне життя у такій екстремальній ситуації, як війна. Сформульовано висновок про нагальну потребу подальшого всебічного соціологічного вивчення досвіду вимушених переселенців, у тому числі такої групи внутрішньо переміщених осіб, які перебували на тимчасово окупованій території.

Ключові слова: внутрішні переміщення, досвід вимушених переміщень, внутрішньо переміщені особи, біженці, репрезентативність, соціологічне дослідження.

Для цитування: Малес Л. В. Досвід вимушеного переміщення в соціологічному дослідженні: евристичні виклики для української соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. С. 57-65. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-06>

How to Cite: Males, L. (2026) 'Experience of forced displacement in sociological research'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. 56. pp. 57-65. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-06> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Благодійний фонд «Право на захист», один з лідерів у правозахисті внутрішньо переміщених осіб (ВПО), постраждалих від воєнних дій, біженців та осіб без громадянства, так розпочинає виклад результатів спільного з агенцією Info Sapiens соціологічного дослідження: «Раніше слово «переміщення» означало лише звичайний процес руху. Студенти переїжджали у великі міста, люди вирушали у відрядження, змінювали місце проживання за власним бажанням. З 2014 року слово «переміщення» в Україні асоціюється з війною, втратою дому, болем і тривогою. Внутрішньо переміщені особи живуть у постійному дисбалансі між адаптацією та надією повернутись додому» [6]. Однак при цьому дослідникам деколонізація української історії відкрила чимало прикладів такого вимушеного переміщення, яке не могло бути досліджене та враховане у політиках, бо, з одного боку, фактично не існувало на той час соціологічних досліджень, а з іншого – державна політика щодо цих та багатьох інших трагедій українського народу (Голодомор, Голокост, Куренівська трагедія тощо) полягала у забутті, затиранні чи хоча би викривленні пам'яті. Серед таких масштабних вимушених переміщень з ХХ століття

найпершою на думку спадає масова евакуація з зони відчуження після аварії на ЧАЕС 1986 року, ще пам'ятна для багатьох¹. Після підризу 6 червня 2023 року росіянами дамби Каховської ГЕС знову була повернена в публічний простір тема зведення дніпровського каскаду водосховищ і примусового відселення із затоплених сіл [2]. А складні й неоднозначні польсько-українські історичні відносини, до яких частіше апелюють в польському політичному дискурсі, актуалізують звернення до трагічних сторінок і в українському дискурсі, варто лише навести згадку, що акцію «Вісла» – «військово-політична операція польської комуністичної влади, що полягала у депортації всього українського населення з південно-східних регіонів Польщі (Лемківщина, Холмщина, Надсяння й Підляшшя) до її північно-західних земель» [1]. Ще до того було вивезення нацистами української молоді, переважно дівчат, у Німеччину на примусові роботи – оstarбайтерство; депортації Москвою кримських татар, вірмен, болгар, турків, ромів з Криму у 1944 році, а до того – розкуркулення із виселення до віддалених районів СРСР у 30-х роках XX століття десятки тисяч українських родин [3]. Можна згадати і політику Російської імперії, яка теж активно практикувала примусові переселення, рухаючи людьми і цілими народами, мов фігурами на дошці.

Нині ці та інші примусові переміщення населення України потрапляють у дослідницьке поле переважно різних історичних дисциплін, а ті, що ще мають свідків чи збереглися в родинних переказах, стають проблематикою для досить нової міждисциплінарної методології усних історичних досліджень². Тож ВПО в українському суспільстві були в різні часи, але й досі досвід соціологічного дослідження спільнот з різним досвідом примусових переміщень не був достатньо напрацьований і опрацьований.

Збройна російська агресія починаючи з 2014 року актуалізувала проблему вимушених переміщень українських громадян і громадян у досі небаченому масштабі. За даними представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні станом на 20 раунд збору даних (квітень 2025 року), на підконтрольних українській владі територіях налічується близько 3,7 млн ВПО, ще 4,1 млн тих, які після евакуації повернулися до своїх домівок³. Тож нині українське суспільство складається із майже 7,8 млн осіб, які мали досвід внутрішнього переміщення – і це не враховуючи тих наших громадян та громадян, які виїхали за кордон, а їх, за даними УВКБ ООН в Україні, станом на вересень 2025 року налічується понад 5,69 мільйонів⁴. І хоч відповідно до мапи УВКБ ООН⁵, розподіл осіб, які на даний час мають статус ВПО, за областями нерівномірний (найбільше їх у східних, київській та південних областях), та й самі ВПО походять переважно з прифронтових регіонів – це надто значна частка населення, щоби бути «невидимою» у соціологічних дослідженнях. Справді, з одного боку, увага до неї в спеціальних міжнародних, національних та регіональних проєктах є досить великою і навіть прицільною, а з іншого – особи з досвідом переміщення все ще є «сліпою плямою» сучасної української соціології в нетематичних соціологічних дослідженнях та соціологічному теоретизуванні.

Аналізуючи дослідження та публікації з даної тематики з часу початку збройної агресії росії проти України, а особливо за останні три роки, ми помічаємо певну тенденцію. В академічному та дослідницькому полі після збройного вторгнення росії ВПО поставали переважно об'єктом емпіричних соціологічних досліджень, із висвітленням як предмету тих чи інших аспектів їхнього буття на кшталт кількості ВПО, проблем ВПО, адаптації ВПО в приймаючих громадах в тому числі задля покращення надання їм гуманітарної допомоги [8; 12], цьому ж, приміром, присвячені звіти представництва міжнародної організації з міграції в Україні⁶. Інший спосіб присутності цієї групи в соціологічному дослідженні – це паралельне опитування ВПО та населення приймаючих громад з порівнянням оцінок інтеграції в цих двох вибірках [20], що також використано в дослідженні «Ставлення, виклики та можливості інтеграції ВПО у вибрані приймаючі громади», проведеному центром «Соціоінформ» у 2022 році⁷. Також поширена предметна тематизація в опитуванні мешканок і мешканців країни чи певного регіону, де оцінюється ставлення місцевого населення до ВПО [23; 15].

Ці дослідження здебільшого висвітлюють складну ситуацію з ВПО в Україні починаючи з 2014 та, особливо, після 2022 року, розкриваючи ключові виклики, пов'язані з соціальною згуртованістю та довірою до інституцій і співгромадян. Згідно з дослідженнями, значна кількість людей залишається переміщеними всередині країни або за кордоном, а їхнє повернення та інтеграція зустрічаються з дискримінацією,

¹ Про що свідчить, наприклад, проєкт Олени Ребрик на Громадському радіо “Чорнобиль. Спогади живих людей” <https://hromadske.radio/publications/chornobyl-spohady-zhyvykh-liudey-proiekt-oleny-rebryk>

² Цим опікується Українська асоціація усної історії: <https://oralhistory.com.ua/>

³ Міжнародна організація з міграції (МОМ). Дані про внутрішнє переміщення в Україні. Раунд 20. Квітень 2025 року. <https://dtm.iom.int/ukraine>

⁴ <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

⁵ <https://data.unhcr.org/en/country/ukr>

⁶ Звіти МОМ з моніторингу ситуації в Україні. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine>.

⁷ Польовий етап тривав впродовж вересня-жовтня 2022 року і охопив 2200 респондентів з-поміж таких груп як: ВПО з 2014 року (13%), ВПО з 2022 року (37%) та 50% вибірки - приймаюче населення з 11 громад: <https://www.prostir.ua/?news=prezentatsiya-rezultativ-doslidzhennya-stavlennya-vyklyky-ta-mozhlyvosti-intehratsiji-vpo>

нерівним доступом до допомоги та низьким рівнем участі у громадському житті. Зокрема, економічні фактори, доступ до роботи та житла, культурні розбіжності виступають основними причинами соціальної напруженості та мотивацією для повернення або переміщення.

Науково-аналітична записка Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України, випущена слідом за першою наймасовішою хвилею вимушених переміщень внаслідок широкомасштабного нападу росії у 2022 році дає спробу всебічного аналізу ВПО для Карпатського регіону: від тлумачення як вразливої групи до розуміння їх як важливого ресурсу [4]. За даними Записки, обсяги внутрішньої вимушеної міграції зросли майже у 5 разів порівняно з чисельністю ВПО з початку російської агресії 2014 року, відповідно частка ВПО у свій максимальний 2015 рік першої фази війни становила 3,4%, а станом на початок квітня 2022 – 16-19% . Власне в областях західного макрорегіону частка за деякими обрахунками сягає 23% (Львівська обл.) – 30% (Закарпатська обл.) від населення.

Іншим прикладом досліджень, зосереджених на ВПО як об'єкті, є вже згадувана публікація БФ «Право на захист» [6], в основу якої лягло проведене ними спільно з компанією Info Sapiens ФГІ за участі ВПО, представників приймаючих громад і репатріантів, всього 1200 інтерв'ю. Як видно із заголовка, основний фокус був на сприйнятті осіб з досвідом переміщень, можливих конфліктах у громадах та тригерних темах. Не менш цікавим для соціологічного дослідження є фокус на психоемоційному стані ВПО як відмінному, чому присвячений розділ «Психоемоційний стан населення на тлі війни: від мобілізації ресурсів до поляризації оцінок» за редакцією Олени Злобіної з монографії ІС НАНУ [16, с. 177-208].

Проте навряд чи такі проекти, якими б численними та різнодисциплінарними вони не були, в змозі передбачити всі питання, пов'язані з ВПО, зокрема чи є значущі відмінності у сприйнятті людей з таким досвідом, а також врахувати всі впливи цього травматичного, принаймні для частки ВПО, але, на щастя, тимчасового досвіду на цінності, установки, найрізноманітніші ставлення і різні практики.

Тож *мета даної статті* – проаналізувати можливість та визначити потребу системного врахування досвіду вимушених переміщень населення України в соціологічних дослідженнях та теоретизуванні. Тобто ми пропонуємо не лише уточнення і компенсацію хиб регіональної репрезентації загальнонаціональних досліджень, але й з огляду на зміни територіальної структури населення, на ширший теоретико-методологічний рівень, осмислення досвіду вимушених переміщень як особливого виміру структурування спільнот, його соціальних наслідків.

Окремо варто зауважити, що з-поміж вже досить великої та досі недостатньої кількості таких проблемноорієнтованих дослідницьких проєктів ми маємо і вказівки на методологічні та етичні особливості дослідження ВПО в соціології, часом ґрунтовані на роботі міжнародних організацій, як-то рекомендації від EGRIS [11] чи УВКБ ООН [18]. Зосередження на власне ВПО як об'єкті та, відповідно, прагненні здійснити репрезентативне вибіркове опитування з так визначеної генеральної сукупності криє свої додаткові труднощі, котрі зауважуються у публікації УВКБ ООН «Отримання репрезентативних даних про ВПО: виклики та рекомендації». Зокрема у цьому документі висвітлюється складність збору точних та репрезентативних даних про ВПО у всьому світі, незважаючи на зростаючу потребу в таких даних для ефективної гуманітарної допомоги. У ньому розглядаються три основні категорії перешкод: операційні, концептуальні та політичні виклики. Операційні проблеми включають обмежений доступ, нестабільну безпекову ситуацію та швидкий рух населення, тоді як концептуальні виклики стосуються визначення того, хто вважається ВПО та як виміряти довгострокові рішення. Політичні труднощі виникають через різні зацікавленості міжнародних та національних суб'єктів, а також через те, що ВПО можуть приховувати свою ідентичність. Звіт закликає до посилення співпраці, стандартизації та використання як кількісних, так і якісних даних, наголошуючи, що найважливішим питанням завжди повинно бути: «Як ці дані будуть використані?» [18].

Інший ґрунтовний документ, посібник JIPS, підкреслює необхідність креативного та гнучкого підходу до вибірки у ситуаціях масового вимушеного переміщення, визнаючи труднощі зі створенням точних списків населення, і пропонує практичні приклади з досвіду Греції та Косово, де свого часу була велика кількість осіб з досвідом вимушеного переміщення. Це, своєю чергою, накладає серйозні обмеження на аналіз результатів, насамперед на їхню генералізацію. Ключем до надійного аналізу в таких умовах є не пошук ідеальної вибірки, а максимальна прозорість застосування методів, їхніх обмежень та чітке розуміння того, як ці обмеження впливають на можливі висновки [22].

Методологічні інструменти та рекомендації щодо їхнього застосування задля отримання репрезентативних даних про ВПО, особливо в умовах війни, але вже для випадку України містить видання «Моніторинг соціальної інтеграції ВПО». Воно розроблене Аналітичним центром «Соціоконсалтинг» у межах проєкту «Фенікс» і детально розкриває, як збирати достовірні дані про інтеграцію, зокрема обговорюючи питання репрезентативності вибірки, етичні аспекти та різні методи опитування (особисте, телефонне, онлайн) [12]. А у 2025 році за фінансування Ради Європи вийшли «Методичні рекомендації щодо проведення аналізу й оцінювання місцевих цільових програм стосовно врахування і задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб», і серед критеріїв оцінки впливу МЦП на задоволення потреб і запитів ВПО є вказівка на необхідність врахування щонайповнішої інформації про ВПО у громаді, так і

їхньої думки та позиції щодо предмету МПЦ [10]. Таким чином, ми можемо віднести дані рекомендації до низки інших у вивченні окремих груп в суспільстві, а не власне суспільства.

З огляду на це цікавими видаються «Міжнародні рекомендації щодо статистики ВПО (IRIS)», які зокрема наголошують на потребі додавання модуля про ВПО до існуючих національних вибірових опитувань домогосподарств (наприклад, LSMS, DHS, MICS), оскільки це економічно ефективно і дозволяє порівнювати ВПО із загальним населенням. Цей посібник розроблений Експертною групою зі статистики біженців, ВПО та осіб без громадянства (EGRIS), і загалом він пропонує методологічні рекомендації для національних статистичних систем щодо збору, аналізу та поширення даних про примусово переміщені групи населення, також наголошує на важливості включення цих груп в офіційну статистику для інформування політики та моніторингу Цілей сталого розвитку. Посібник охоплює різні методи збору даних, включаючи переписи, опитування, використання адміністративних даних, оперативних даних від гуманітарних організацій та таких нетрадиційних джерел даних, як мобільні телефони та супутникові знімки. Особлива увага приділяється етичним принципам та подоланню викликів, пов'язаних з ідентифікацією та опитуванням вразливих груп населення, а також підкреслюється необхідність координації та співпраці між зацікавленими сторонами для підвищення якості та доступності даних [11].

Українські органи влади також долучаються до розробки цих питань, 13.09.2024 року з'явився Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, який затверджує методичні рекомендації щодо оцінки потреб ВПО на місцевому рівні. Він спонукає органи влади до проведення періодичного збору та аналізу даних про житло, працевлаштування, соціальні та інші потреби ВПО. Основна мета цих рекомендацій – допомогти громадам ефективніше реагувати на виклики, пов'язані з внутрішнім переміщенням, розробляти програми підтримки та сприяти адаптації та інтеграції ВПО. Документ також містить детальні приклади анкет для опитування ВПО, що охоплюють широкий спектр питань від демографічних даних до задоволеності різними видами допомоги та планів на майбутнє [14].

У соціологічній спільноті обговорення загальних методологічних труднощів досліджень у часи війни кваліфікує масове переміщення населення як один з викликів для репрезентації сучасного українського суспільства: «Водночас, слід враховувати систематичні відхилення вибірки через вимушену міграцію мільйонів громадян, спричинену російсько-українською війною» [7]; «За умов війни крім зазначеної формальної похибки додається певне систематичне відхилення. Фактори, що можуть впливати на якість результатів в умовах «воєнного часу», наводилися раніше КМІС. Загалом, ми вважаємо, що отримані результати все одно зберігають високу репрезентативність та дозволяють досить надійно аналізувати суспільні настрої населення.» [15]. С. Дембіцький у розділі «Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни» підсумкової монографії ІС НАНУ за 2023 рік зазначає: «Під час війни, якщо говорити про вивчення громадської думки, соціологія зіткнулася з рядом методологічних та онтологічних проблем: генеральна сукупність як історичний артефакт, дійсні можливості охоплення респондентів, безальтернативна соціально-культурна домінанта та її похідні, ресурсна криза та методологічні виклики» [16, с. 15].

Таким чином, досвід вимушеного переміщення зі специфічного об'єкта та предмета спеціальних соціологічних досліджень стає також викликом на шляху до забезпечення класичної репрезентативності загальнонаціональних опитувань, яку нині активно рефлексують. На особливу увагу в українському дослідницькому полі заслуговує методологічна праця очільника КМІС Володимира Паніотто «Methods for Data Quality Assessment in Wartime Surveys in Ukraine» [21], де детально описані проблеми з репрезентативністю даних через масову міграцію та способи їхньої мінімізації (за використання яких ВПО не є проблемою для репрезентативності телефонних опитувань) чи врахування у систематичній похибці. Разом з тим пропонується зміщення фокусу з «постійного» на «наявне» населення, тобто на тих, хто фактично перебуває на території в момент опитування. Через міграцію соціологи в Україні зараз орієнтуються саме на «наявне населення», тобто на тих, хто проживає в Україні на момент проведення дослідження.

Усвідомлюючи значущість масштабів переміщень населення, дослідницькі організації можуть не лише згадувати про виклики та збільшувати похибку вибірки, але й вдатися до стратегії виключення регіонів із суттєвою часткою населення з досвідом вимушеного переміщення, зосередившись на тих, де переважають, як вже вище згадувалося, непереміщені особи. «У зв'язку із російським вторгненням в Україну у низці регіонів неможливо було провести опитування громадської думки у зв'язку з масштабною евакуацією населення. Тому було прийнято рішення опитувати ті регіони, які з точки зору безпеки та демографічної структури зазнали мінімальних змін. Так, згідно дослідженню «Українці та війна», проведеному 9–11 квітня 2022 року дослідницькою панеллю «Власна думка» компанії Research.ua, найбільше українців залишилися у своєму місці проживання на Заході (90,9%) та Центрі (89,7%). Водночас найбільше вимушених переселенців переїхали зі Сходу (62,6%) та Півночі (32,8%)» [17].

З іншого боку, ми маємо стратегію не елімінації, а інтеграції, і в соціологічних проектах останніх років ВПО також згадуються як частина вибіркової сукупності. Так, в опитуванні щодо пріоритетів післявоєнної відбудови, здійсненому у тому ж 2023 році Info Sapiens, як свідчить прес-реліз, початково

охоплювалося дві основні групи: дорослі непереміщені особи, які проживають в Україні (НПО) та дорослі зовнішньо переміщені особи, які виїхали з України через війну (ЗПО), а група ВПО була виокремлена з вибірки НПО спеціально для цілей аналізу [6]. В ході аналізу даних така організація масиву виявляє свою евристику: за результатами ми бачимо, що головна відмінність полягає в тому, що ВПО більше зосереджені на особистих нагальних проблемах, пов'язаних з переміщенням, – роботі та відбудові зруйнованого житла та міст. Водночас, коли мова йде про пріоритети для країни в цілому, їхні погляди практично збігаються з думкою непереміщених громадян [6].

Оглядаючи наявні публікації, ми окремо звертаємо увагу на присвячені специфіці отримання даних та методологічним особливостям вивчення ВПО, як-то «Методологічна довідка» про методологію та структуру вибірки опитувань, що проводяться для МОМ в Україні [19]. Тут репрезентація досвіду переміщень як при відборі, так і в забезпеченні репрезентативності вибірки та аналізі даних важила, щоправда це здійснювалося вже на другому етапі відбору зі скринінгового опитування з обсягом випадкової вибірки 40 тис. осіб. Другий етап складається з близько 4 800 подальших інтерв'ю з ВПО, осіб, які повернулися, та НПО, ідентифікованих на першому етапі. Вибірка для другого етапу стратифікувалася саме за цими групами та областями. Ця стратифікація забезпечувала можливість генерації статистично репрезентативних оцінок у кожній страті з рівнем довіри 90% [19, р. 2].

Як зазначає цей документ, щоби підвищити точність оцінок чисельності, потреб, вразливостей і переваг ВПО, осіб, які повернулися, та НПО на обласному рівні, здійснювалося коригування розміру вибірки на першому етапі від раунду до раунду, тож протягом цих років вибірка збільшувалася двічі (з 2023 року до 20 тис., а з 2024 року – до 40 тис. осіб) [19, р. 2]. Дані опитування також зважувалися за комбінацією обласного рівня та за групами населення, яка обчислювалася на основі першого етапу опитування.

Можливо, у колег по цеху до згадок ВПО як чинника зростання похибки досліджень призводить масовість явища (4,5 млн осіб за даними Мінрегіону). А в тих, де ВПО стають частиною вибірки, – когнітивний дисонанс, коли стереотипні очікування від двомірної з розподілу питання за регіонами раптом не показують очікуваних відмінностей, чи й демонструють значущі алогічні відсотки.

З останнім нам теж довелося стикатися, наприклад, в питанні щодо згоди з однією з ключових маніпулятивних тез ботоферм, які вкидаються у наш публічний простір, про нав'язування державної мови, в західному макрорегіоні серед вчительства маємо невелику, проте не очікувано значущу підтримку цієї тези, яка майже зникає при контролі ознаки про досвід переміщення (серед ВПО згода з цим повідомленням розбрату сягає 40%, водночас для осіб, що не мають досвіду переміщення – 18,4%). Ці дані, аналіз яких і привели авторку до порушення даної теми, зібрані у межах дослідницького проекту Анастасії Мельниченко, що провадиться за сприяння МОН України «Булінг і толерантність у закладах освіти»⁸, саме на них і покликатимемося далі.

Досвід переміщення як значуща категорія соціологічного аналізу масивів даних дослідження. За результатами опитування учнівства виявилось, що сукупно близько половини підлітків, починаючи з 24.02.22, мали той чи інший досвід вимушених переміщень у зв'язку з війною, а це близько чотирьох тисяч осіб, тобто масив, який дає змогу досить глибоко аналізувати цей досвід та його зв'язок із іншими темами опитування⁹. У випадку зважування часток областей відповідно до статистичних даних ця пропорція зменшується до чверті, що теж виявляється значущим для описового і причинного аналізу як на національному, так і регіональному рівнях. У вчительському масиві частка осіб з досвідом переміщень також досягає чверті, але включає і тих, які вже повернулися до своїх домів.

У всіх хвилях цього дослідження використовувалися відібрані медіаекспертами найзначущі в інформаційній компоненті російської гібридної війни повідомлення розбрату [9]. При аналізі деяких з них – «нехороші історії, які розповідають про переселенців з інших регіонів (сходу, півдня) – правда» (idp3); «україномовні надто агресивно насаджують українську» (ukr); «носіям певної мови (наприклад, російської) не місце в Україні» (rus) – помічаємо, що у регіональному розрізі такі повідомлення розбрату «найкраще спрацьовують» для осіб, що не мають досвіду переміщень чи вже повернулися додому. Не вдаючись до інтерпретацій самих цих зв'язків, зауважимо, що в будь-якому разі контроль досвіду вимушеного переміщення суттєво впливає на міру вираженості зв'язку (див. Рисунок 1).

Справді, у питаннях, тісно пов'язаних із регіональною специфікою (ступінь русифікації регіону, ступінь його урбанізації), зв'язок із досвідом переміщень може бути пояснений саме тим, що більшість ВПО – із східних та південних областей, а більшість тих, хто мав тимчасовий досвід евакуації – це північні області.

⁸ У тексті використовуються дані з масивів другої хвилі опитування вчительства та учнівства 5-9 класів середніх шкіл України, які відбулися наприкінці 2024 – на початку 2025 року і охопили понад 11 тисяч осіб кожне.

* <https://mon.gov.ua/news/bulinh-i-tolerantnist-u-shkolakh-rezultaty-dvokh-khvyly-masshtabnoho-vseukrainskoho-opytuvannia-vchyteliv>

** <https://mon.gov.ua/news/yak-rosiiska-propahanda-vplyvaie-na-uperedzhennia-ukrainskykh-shkoliariv-shchodo-inshykh-ukraintsiiv>

⁹ В учнівському опитувальнику також було питання щодо перебування під окупацією, тож кожна п'ята дитина з повного (незважаючи) масиву, відповіла, що або була під окупацією і їх звільнили, або змогли виїхати, або нині перебуває під окупацією (ймовірно, навчаючись в українській школі дистанційно) – але це ще важчий досвід, який потребує специфічного врахування в дослідницьких методиках.

Інша ситуація складається щодо питання наявності булінгу у класі, яке має середній зв'язок: чим менший досвід переміщень, тим більша частка визнання булінгу. Це потребує складнішої інтерпретації, зокрема припущення, що, можливо, така позиція справді ближча до характеру відповідей вчительок зі східного, менше південного регіонів, а з іншого – вони як ВПО почуваються менш впевнено на роботі в новому місці і тому схильніші давати соціально схвалювані відповіді.

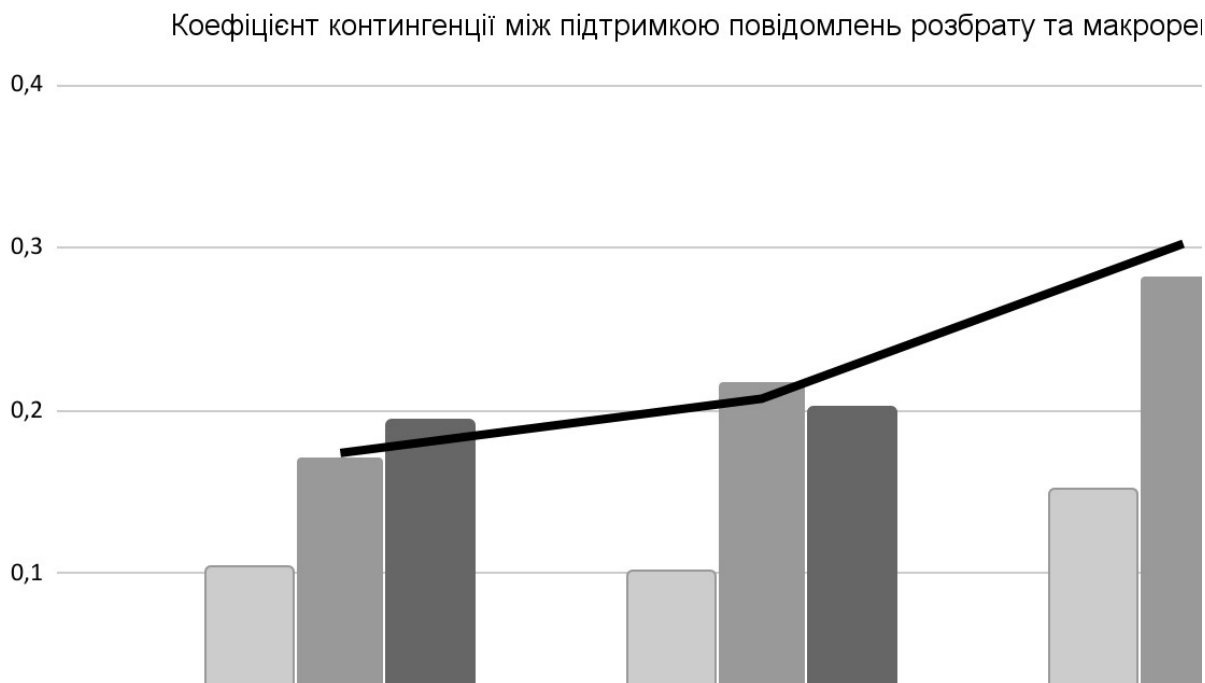

Рисунок 1. Коефіцієнт контингенції між підтримкою повідомлень розбрату та макрорегіонами

Picture 1. Contingency coefficient between discord message support and macro-regions

Підсумки та висновки. Важливо, щоби з інакшості¹⁰ досвід вимушеного переміщення здобув соціологічне усвідомлення як частина української реальності, набув свого емпіричного виміру та теоретичного осмислення.

Власне введення до критеріїв репрезентації досвіду вимушеного переміщення має ряд перешкод, бо, на відміну від традиційних статі та віку, а також мігрантських груп з інших країн, відзначається неорганолептичністю, а відтак складністю ідентифікації. А також, як зазначають вже наявні рекомендації з вивчення ВПО, сюди додається складність внутрішнього групування таких осіб, зокрема за типом житла – місця колективного проживання (МКП), власне житло, орендоване, проживання у друзів/родичів. Також, хоч і ведеться певний облік і можна опиратися на статистичні дані, зокрема у регіональних органах влади, управліннях соціального захисту, спеціалізованих громадських благодійних організаціях, проте загальновідомою є їхня неповнота, бо далеко не всі ВПО стають на облік і отримують відповідні документи чи звертаються за допомогою. Регулярним зрізом ситуації стають згадувані в тексті звіти, підготовлені представництвом МОМ в Україні. Вони готуються за результатами загальнонаціональних та регіональних опитувань, з подальшим аналізом кількості, профілів, потреб та намірів ВПО, а також, що важливо, тих, хто повернувся до своїх домівок, та НПО.

Попри ці та інші організаційні та методичні складності, введення в «паспортички» дослідницьких інструментаріїв з різних тем питання про досвід вимушених переміщень, дасть, на нашу думку, важливу інформацію для коректнішого зважування масиву, результативніших пошуків структурних чи причинно-наслідкових зв'язків та інтерпретації результатів.

Питання ролі і місця в дизайні соціологічного дослідження досвіду вимушеного переміщення ще потребує ретельного вивчення, проте вже можна говорити про потребу його врахування і корекції «старого» регіонального критерію. У розвиток даної розвідки не менш важливим у цьому ряді викликів російської війни перед соціологічною спільнотою стає, знову ж таки, не лише прицільне дослідження, але й системне врахування досвіду перебування в окупації, осіб зі статусом ветерана чи УБД тощо.

¹⁰ Рефлексію чого маємо в сучасному українському мистецтві, про що свідчить зокрема відеокліп 2018 року «У мене немає дому» (слова і музика Ірини Швайдак, Устима Похмурського, виконує «Один в каное») <https://www.pisni.org.ua/songs/2360818.html>

Список використаної літератури:

1. 1947 – почалася акція «Вісла» / Інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istychnyy-kalendar/kviten/28/1947-pochalasya-akciya-visla>
2. Бажан О. Г. Каховське водосховище: історія створення та наслідки. *Краєзнавство*. 2023. № 3-4. С. 147–154. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.147>
3. Бажан О. Г. Примусові виселення населення Української РСР у 1930-х – на початку 1950-х років: динаміка, контингент, масштаби. *Росія – Україна: зради, союзи, війни: колективна монографія* / відп. ред. М. Литвин ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : Астон, 2022. С. 531–545.
4. Біль М. Внутрішньо переміщені особи: виклики і загрози, вплив на соціальну інфраструктуру та політика підтримки. *Науково-аналітична записка* / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього»; Львів, 2022. URL: <https://www.ird.gov.ua/irdp/e20220801.pdf>
5. Більшість українців готові фінансово підтримати конкретні ініціативи з повоєнного відновлення. *Укрінформ*. 23.10.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3777581-bilsist-ukrainciv-gotovi-finansovo-pidtrimati-konkretni-iniciativi-z-povoennogo-vidnovlennia.html>
6. Взаємодопомога й боротьба зі стереотипами: як об'єднання українців рятує суспільство під час війни: звіт за результатами соц. дослідження / БФ «Право на захист», Info Sapiens. *Укрінформ*, 2023. URL: <https://r2p.org.ua/page/vzayemodopomoga-i-borotba-zi-stereotypamy-yak-obyednannya-ukrayinciv-ryatuje-suspilstvo-pid-chas-vijny>
7. Війна, мир, перемога, майбутнє. Аналітичний звіт за підсумками опитування. ОПОРА, Демократичні ініціативи. 27.07.2023. URL: <https://www.oporaua.org/viyana/analitichnij-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828>
8. Коваліско Н. Вимушені міграційні процеси як виклик для України. *Український соціологічний журнал*. 2022. № 28. С. 37–46. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-04>
9. Мельниченко А., Тілікіна Н. Підлітки, роз'єднавча пропаганда воєнного часу і булінг: як вони пов'язані? *Проблеми політичної психології*. 2024. Т. 16(30). С. 267–290. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-176>
10. Методичні рекомендації щодо проведення аналізу й оцінювання місцевих цільових програм стосовно врахування і задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб / О. Луньова, Ю. Лісова, С. Бутенко. Рада Європи, 2025. URL: <https://rm.coe.int/-/1680b5ef96>
11. Міжнародні рекомендації щодо статистики ВПО (IRIS) / Експертна група зі статистики біженців, внутрішньо переміщених осіб та осіб без громадянства (EGRIS), 2021. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/international_recommendations_on_idp_statistics_ukr.pdf
12. Моніторинг соціальної інтеграції ВПО: результати базового дослідження, інструмент і рекомендації щодо його застосування / І. Демченко, Н. Булига, Ю. Царевська. Київ, 2024. 60 с. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/24/02/12/Брошура_Фенікс_фін.pdf
13. Потреби внутрішньо переміщених осіб. Аналітичний огляд за результатами оцінки 2024 р. / Соціоконсалтинг, 2024. URL: https://sociocon.org/wp-content/uploads/2025/02/Zvit_Otsinka_potreb_VPO.pdf
14. Про затвердження методичних рекомендацій щодо оцінки потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) на місцевому рівні / Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 13.09.2024. URL: <https://unity.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/288.pdf>
15. Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. Пресреліз / КМІС. 21.01.2025. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469&page=2>
16. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: колективна монографія / С. Дембійський, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с. URL: https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf
17. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. Результати опитування, проведеного 7-15 травня 2022 р. / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Центр політичної соціології. 30.05.2022. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi>
18. Baal N. and L. Ronkainen Obtaining representative data on IDPs: challenges and recommendations / UNHCR // *Statistics technical series*: 2017/1.
19. International Organization for Migration (IOM). DTM Ukraine – General Population Survey — Methodological Note (April 2025). IOM, Ukraine, 17.04.2025. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-general-population-survey-methodological-note-april-2025?close=true>
20. Mishchuk, H. et al. Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Perceptions from IDPs vs. the host population. *Economics and Sociology*. 2024. № 17 (4). pp. 61–81. DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2024/17-4/4>
21. Paniotto, V. Methods for Data Quality Assessment in Wartime Surveys in Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*. 2024. № 6. pp. 9–13. DOI: <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000675216>
22. *Sampling Guide for Displacement Situations: Choosing & Planning Your Approach* / By M. Claussen et al. JIPS, 28.06.2020. URL: <https://www.jips.org/uploads/2020/05/JIPS-SamplingGuideForDisplacementSituations-June2020.pdf>
23. Voznyak, T. et al. Challenges of ensuring the integration of internally displaced persons into host communities: Behavioral determinants. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. № 22 (3). pp. 14–26. DOI: [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.02](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.02)

Статтю отримано 13.03.2026

Статтю рекомендовано до публікації 13.04.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

EXPERIENCE OF FORCED DISPLACEMENT IN SOCIOLOGICAL RESEARCH: HEURISTIC CHALLENGES FOR UKRAINIAN SOCIOLOGY

Males Lyudmyla – Doctor of Sociological Sciences, Professor of Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine, 01601, Kyiv, Volodymyrska st., 64/13, e-mail: mlv_ua@knu.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8025-6019>

This article addresses the problem of accounting for the experience of forced displacement of the Ukrainian population in sociological research, a topic made urgent by Russian aggression since 2014. It is emphasized that due to the war, millions of Ukrainians have become internally displaced persons (IDPs), have returned home, or have fled abroad, making this group too significant to remain a «blind spot» in sociology. The author aims to substantiate the need for a systematic understanding of the forced displacement experience not only as a subject of specialized research or a methodological challenge to representativeness, but as a crucial dimension for structuring contemporary Ukrainian society. The author analyzes existing approaches: from targeted studies examining the problems and adaptation of IDPs to strategies of excluding or integrating IDPs in national surveys. The author argues that forced displacement experience is a significant analytical category that can substantially influence research results and their interpretation. Using the «Bullying and Tolerance in Educational Institutions» study as an material, it is demonstrated how controlling for this variable alters the relationship between the region of residence and support for manipulative narratives, revealing deeper social patterns. The article concludes by stressing the necessity of including a question about displacement experience in sociological research for a more accurate analysis of public sentiment and social processes in wartime.

Keywords: forced displacement, the experience of forced displacement, internally displaced persons, refugees, representation, sociological research.

References:

1. Institute of National Memory. (n.d.). 1947 – the beginning of Operation Vistula. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/28/1947-pochalasya-akciya-visla> (Accessed March 5, 2026).
2. Bazhan, O.H. (2023). Kakhovka Reservoir: History of creation and consequences. *Kraieznavstvo*, (3–4), 147–154. <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.147>.
3. Bazhan, O.H. (2022). Forced deportations of the population of the Ukrainian SSR in the 1930s – early 1950s: Dynamics, contingent, scale. In M. Lytvyn (Ed.), *Russia – Ukraine: Betrayals, alliances, wars* (pp. 531–545). Aston.
4. Bil, M. (2022). *Internally displaced persons: Challenges and threats, impact on social infrastructure, and support policy*. Scientific and analytical note. Dolishniy Institute of Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. <https://www.ird.gov.ua/irdp/e20220801.pdf> (Accessed March 5, 2026).
5. Ukrinform. (2023, October 23). Most Ukrainians are ready to financially support specific post-war recovery initiatives. <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3777581-bilsist-ukrainciv-gotovi-finansovo-pidtrimati-konkretni-iniciativi-z-povoennogo-vidnovlennia.html> (Accessed March 5, 2026).
6. Right to Protection Charitable Foundation, & Info Sapiens. (2023). Mutual assistance and combating stereotypes: How the unity of Ukrainians saves society during the war [Research report]. *Ukrinform*. <https://r2p.org.ua/page/vzayemodopomoga-j-borotba-zi-stereotypamy-yak-obyednannya-ukrayinciv-ryatuye-suspilstvo-pid-chas-vijny> (Accessed March 5, 2026).
7. OPORA, & Democratic Initiatives Foundation. (2023, July 27). War, peace, victory, future [Analytical report based on survey results]. <https://www.oporaua.org/viyana/analitichnii-zvit-za-pidsumkami-opituvannia-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828> (Accessed March 5, 2026).
8. Kovalisko, N. (2022). Forced migration processes as a challenge for Ukraine. *Ukrainian Sociological Journal*, (28), 37–46. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-04>.
9. Melnychenko, A., & Tilikina, N. (2024). Teenagers, divisive wartime propaganda, and bullying: How they are connected. *Problems of Political Psychology*, 16 (30), 267–290. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-176>.
10. Lunova, O., Lisova, Y., & Butenko, S. (2025). *Methodological recommendations for the analysis and assessment of local targeted programs regarding the consideration and satisfaction of the needs of internally displaced persons*. Council of Europe. <https://rm.coe.int/-/1680b5ef96> (Accessed March 5, 2026).
11. Expert Group on Refugee, IDP and Statelessness Statistics (EGRIS). (2021). International recommendations on IDP statistics (IRIS). *International Organization for Migration*. https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/international_recommendations_on_idp_statistics_ukr.pdf (Accessed March 5, 2026).
12. Demchenko, I., Bulyha, N., & Tsarevska, Y. (2024). Monitoring the social integration of IDPs: Results of the baseline study, instrument and recommendations for its application. *Ednannia*. https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/24/02/12/Бюллетень_Фенікс_фін.pdf (Accessed March 5, 2026).
13. Sociiconsulting. (2024). Needs of internally displaced persons [Analytical review based on the results of the 2024 assessment]. https://sociocon.org/wp-content/uploads/2025/02/Zvit_Otsinka_potreb_VPO.pdf (Accessed March 5, 2026).
14. Ministry of Reintegration of Temporarily Occupied Territories of Ukraine. (2024, September 13). On the approval of methodological recommendations for the assessment of the needs of internally displaced persons (IDPs) at the local level (Order No. 288). <https://unity.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/288.pdf> (Accessed March 5, 2026).
15. Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). (2025, January 21). Attitudes towards refugees, internally displaced persons, Russian-speaking citizens, and some other categories of the population of Ukraine [Press release]. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469&page=2> (Accessed March 5, 2026).

16. Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (2023). *Ukrainian society in times of war. Year 2023*. (Ye. Holovakha & S. Makeiev, Eds.). Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf (Accessed March 5, 2026).
17. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, & Centre for Political Sociology. (2022, May 30). *How the war affects Ukrainians' opinions about friends, enemies, and the strategic goals of the state* [Survey results]. <https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi> Accessed March 5, 2026).
18. Baal, N., & Ronkainen, L. (2017). *Obtaining representative data on IDPs: Challenges and recommendations*. UNHCR Statistics Technical Series, 2017/1.
19. International Organization for Migration (IOM). (2025, April 17). DTM Ukraine – General population survey – Methodological note (April 2025). IOM. <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-general-population-survey-methodological-note-april-2025?close=true> (Accessed March 5, 2026).
20. Mishchuk, H., et al. (2024). Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Perceptions from IDPs vs. the host population. *Economics and Sociology*, 17 (4), 61–81. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2024/17-4/4>.
21. Paniotto, V. (2024). Methods for data quality assessment in wartime surveys in Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*, (6), 9–13. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000675216>.
22. Claussen, M., et al. (2020, June 28). Sampling guide for displacement situations: Choosing & planning your approach. Joint IDP Profiling Service (JIPS). <https://www.jips.org/uploads/2020/05/JIPS-SamplingGuideForDisplacementSituations-June2020.pdf> (Accessed March 5, 2026)
23. Voznyak, T., et al. (2024). Challenges of ensuring the integration of internally displaced persons into host communities: Behavioral determinants. *Problems and Perspectives in Management*, 22 (3), 14–26. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.02](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.02)

The article received 13.03.2026

The article is approved for publication 13.04.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026
